

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2020-3.2>

Гуйван П.Д.,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України,
професор
Полтавського інституту бізнесу
ORCID: 0000-0003-3058-4767

СОЦІАЛЬНИЙ ЧАС ЯК ФЕНОМЕН, ЩО ЗУМОВЛЮЄ ПОСТУП СУСПІЛЬСТВА

SOCIAL TIME AS A PHENOMENON THAT DETERMINES THE PROGRESS OF SOCIETY

Наукова праця присвячена вивченню актуального питання про сутність і призначення соціального часу як явища, що формує суспільне сприйняття темпорального перебігу процесу організації життєдіяльності людини. Належна організація часу як соціального феномена забезпечує найбільш доцільну та раціональну організацію співвідношення між суспільним та особистим часом, усунення протиріч між ними, виявлення пріоритетних сфер здійснення діяльності в найбільш необхідному для соціуму напрямі. Встановлено, що час не лише характеризує зовнішні стосовно спостерігача явища, але й притаманний внутрішній природі людини. Як би об'єктивно не здійснювався перебіг часу, його сприйняття, визначення впливу на стан матерії, зрештою, дослідження темпоральних проявів є можливими лише в разі відображення цього явища у свідомості людини. Онтогенез фізичної особи розглядається як єдність біологічного та соціального в процесі її розвитку, отже, обов'язково мають значення темпоральні структури людини як індивіду, особистості та суб'єкта діяльності. Особа може усвідомлювати час, відчувати ритм його перебігу та зміни. При цьому окремі часові модуси щодо соціальних, фізіологічних, психічних та інших процесів життєдіяльності не підконтрольні фізичній особі. В роботі проаналізовано значну кількість доктринальних досліджень часового фактору, які стосуються соціально-психологічного навантаження, яке породжене соціальністю часу, адже людина як елемент суспільства лише через свою діяльність реалізує істинне значення часу. Досліджено проблему соціальної характеристики часу з позицій його впливу на існування, функціонування та зміну суспільних відносин. Надано характеристику цього феномена з урахуванням неоднакової тривалості суспільно-історичних процесів, зміни інтенсивності публічного життя та праці, ущільнення графіку подій. Оцінено залежність самооцінки суспільної значимості поведінки конкретної людини від особистого сприйняття та усвідомлення часу, розподілу та орієнтування темпоральних цінностей, напрацювання стратегій.

Ключові слова: соціальний час, темпоральний прояв, часова організація життя.

This scientific work is devoted to the study of the topical issue of the essence and purpose of social time as a phenomenon that shapes the social perception of the temporal course of the process of organizing human life. Proper organization of time as a social phenomenon provides the most appropriate and rational organization of the relationship between social and personal time, eliminating contradictions between them, identifying priority areas of activity in the most necessary direction for society. It is established that time characterizes not only external phenomena in relation to the observer; it is also inherent in the internal nature of man. No matter how objectively the course of time, its perception, determination of the influence on the state of matter, in the end, the study of temporal manifestations is possible only if this phenomenon is reflected in the human mind. The ontogenesis of an individual is considered as a unity of biological and social in the process of its development, therefore, the temporal structures of a person as an individual, personality and subject of activity are necessarily important. A person can be aware of time, feel the rhythm of its course and change. At the same time, certain temporal modes of social, physiological, mental and other life processes are not under the control of an individual. The paper analyzes a significant number of doctrinal studies of the time factor, which relate to the socio-psychological load generated by the sociality of time. After all, man as an element of society only through his activities realizes the true meaning of time. The problems of social characteristics of time from the standpoint of its influence on the existence, functioning and change of social relations are studied. This characteristic of this phenomenon is given taking into account the unequal duration of socio-historical processes, changes in the intensity of public life and work, the consolidation of the schedule of events. The dependence of self-assessment of social significance of a particular person's behavior on personal perception and awareness of time, distribution and orientation of temporal values, development of strategies is estimated.

Key words: social time, temporal manifestation, temporal organization of life.

Час не лише характеризує зовнішні стосовно спостерігача явища, але й притаманний внутрішній природі людини. Отже, у сучасній науці

прийнято наголошувати не тільки на реальності суто фізичних проявів буття, але й на його соціально-історичних аспектах. Насправді, нада-

ючи часові тільки фізичного тлумачення як тривалості, терміну чи періоду, не можемо охопити всі багатогранні його прояви. Як би об'єктивно не здійснювався перебіг часу, його сприйняття, визначення впливу на стан матерії, зрештою, дослідження темпоральних проявів є можливими лише в разі відображення цього явища у свідомості людини, адже наявний порядок процесів охоплює поступ суспільства, громади, зрештою, саме життя фізичних осіб. Діяльність людини, як і саме її існування, відбувається у часі, будь-які суспільні відносини, зокрема відносини, врегульовані правом, зазнають темпорального впливу, тому вивчення особливостей перцепції часу з урахуванням різноманітних суб'єктивних чинників має велике значення. Як правильно відзначав А. Камю, час йде повільно, коли за ним слідкуєш, він відчуває стеження. Однак темпоральний плин користується нашою неухважністю. Можливо, навіть існують два часи: той, за котрим слідкуємо ми, і той, який нас перетворює.

З точки зору психології онтогенез фізичної особи розглядається як єдність біологічного та соціального в процесі її розвитку. Виходячи з цього, можемо говорити про темпоральні структури людини як індивіду, особистості та суб'єкта діяльності. Кожному з цих рівнів часових відносин відповідає свій аспект досліджень. Скажімо, на психофізичному рівні досліджується питання адаптації людини до системи поточного часу, що дає змогу здійснити належне орієнтування в навколишньому середовищі. Психологічний напрям вивчає індивідуальні особливості сприйняття часу, наприклад, як стиснутого або розтягнутого, порожнього або насиченого, такого, що тече плавно або стрибкоподібно. Нарешті, особистісно-часова проблематика стосується темпоральної організації дорослою особою своєї свідомості, поведінки під час здійснення нею індивідуальної та групової життєдіяльності та спілкування, що визначає таку категорію, як спосіб життя [1, с. 6].

Особа може усвідомлювати час, відчувати ритм його перебігу та зміни. При цьому окремі часові модуси щодо фізіологічних, психічних та інших процесів життєдіяльності не підконтрольні фізичній особі. Вчені вже давно встановили, що наш організм зовсім не однаково функціонує в різні періоди доби, року. У літературі прийнято говорити про існування так званого біологічного годинника людини. На його діяльність, тобто відлік внутрішнього часу, впливають як зовнішні, зокрема природні, прояви, так і фізіологічні фактори, такі як циклічність серцевої діяльності та обмінних процесів. У науці висловлена думка про те, що суб'єктивна перцепція часу обумовлена тривалістю внутрішніх біологічних процесів, що становить чітко визначений для кожної особи індивідуальний «крок», який у середньому дорівнює 0,87–0,89 с [2, с. 150].

Про індивідуальність часового руху свідчить поняття гомеостазу організму. Людина сприймає реальний час через швидкість (біоритми) функціональних процесів, які відбуваються у неї в організмі, позаяк у природі існують суб'єкти різних функціонально-симетричних груп, котрі реагують на зміни середовища по-різному. Специфіка біологічного часу і простору досліджувалася, зокрема, В.І. Вернадським [3, с. 536]. Ним встановлено, що часові характеристики самого життя людини тісно пов'язані зі швидкістю функціональних процесів в організмі. Якщо ці процеси пришвидшилися, особа живе швидше, і навпаки. Отже, виходячи з названих швидкісних параметрів, спостерігаємо різні темпи розвитку та старіння організмів.

На можливість адекватного визначення темпоральних відрізків, адаптації до реального часу впливають також умовно-рефлекторні відчуття особи, її вікові та емоційні особливості, зміст, інтенсивність та характер видів діяльності [4, с. 4]. Зокрема, діти та підлітки схильні до переоцінки часових інтервалів, тоді як у дорослих спостерігається зворотна тенденція. Час здається таким, що спливає дуже швидко, якщо людина протягом певного періоду займалася різноманітною та цікавою для себе діяльністю, але спогади про ці події видаються досить тривалими. Натомість період уявляється довгим, а наступні враження – короткими, коли час не був заповнений важливими подіями [5, с. 181]. Якщо певне явище емоційно оцінюється суб'єктом негативно, а рівень особистісної тривоги підвищується, це сприяє подовженню часу в його сприйнятті. Навпаки, за зменшення рівня тривоги, якщо час заповнений подіями з позитивним емоційним забарвленням, час у переживаннях особи скорочується [6, с. 302–303]. З точки зору окремих дослідників відмінності у сприйнятті і переживанні часу у різних категорій людей можуть ґрунтуватися на індивідуальних особливостях діяльності мозку.

Людина усвідомлює не сам час, а його рух, зміну. Саме через зміну часу, котра спостерігається суб'єктом, надавалося в літературі його визначення. Так, С.О. Аскольдов зазначав, що зміна становить корінь або сутність часу. Така зміна виражає в людському сприйнятті єдність минулого, теперішнього і майбутнього, причому така єдність відбувається лише у свідомості або через свідомість. Зміна чи, що те ж саме, час є насамперед станом душі, це так званий психологічний час, який має свою індивідуальність, суб'єктивність і в цьому сенсі відносність [7, с. 81–82]. Дійсно, розуміння поняття часу та його плину з'явилося у людини протягом її суспільного життя, визначивши колективний характер часу як ритму. Час має тісний зв'язок з усією діяльністю людини, як фізичною, так і інтелектуальною, вона виявляється у впливі минулого на сучасне та майбутнє, у зв'язку часу

з істинним буттям, але найбільше характеризує діяльність людини щодо майбутнього.

В результаті проведення численних досліджень вченими було встановлено, що психологічний час, як правило, не співпадає з хронологічним. В цьому контексті слід відзначити таку істотну рису часу, як його відносність. Ми вже говорили про цю характеристику, розглядаючи дослідження часу в механіці та теорії Ейнштейна. Проте темпоральна відносність притаманна внутрішньому часу суб'єкта. Вона проявляється в неоднаковому усвідомленні часу різними особами з огляду на відмінності їхнього психічного стану. Скажімо, одна людина за тих же умов визначає для себе певний діапазон сьогодення, котрий усвідомлює як період наявного буття, тоді як інша сприймає його в другому вимірі практично як миттєвість. З точки зору причинної наукової моделі саме в результаті особистісного переживання визначальних взаємозв'язків між основними подіями життя формується психологічний час. Звідси випливає детермінованість людського життя, згідно з якою не тільки попередні події обумовлюють наступні (детермінація минулим), але й наступні цілі та бажані результати визначають попередні вчинки (детермінація майбутнім). Отже, взаємодія психологічних категорій минулого, нинішнього та майбутнього уявляється як співвідношення реалізованих зв'язків між подіями хронологічного минулого, актуальних зв'язків між подіями минулого й майбутнього, що зараз тривають, та потенційних зв'язків між наступними хронологічними подіями [8, с. 199–213].

Як уже зазначалося, сьогодні серйозна увага приділяється аналізу соціальної спрямованості часу. Нині значна кількість здавалося б суто теоретичних досліджень часового фактору, котрі мають враховувати виключно науковий інструментарій, має соціально-психологічне навантаження, яке породжене саме соціальністю часу, адже людина як елемент суспільства лише через свою діяльність реалізує істинне значення часу. Будучи на перших етапах історичного поступу досить залежним від природних циклічних процесів, соціально-історичний час у подальшому все більше починає відображати послідовність, повторюваність, тривалість та темп суспільних явищ. Розвиток людства все більше витісняє природний та загальнонауковий фактори пізнання темпоральної сутності буття, посилюючи значення соціального чинника у встановленні просторово-часових взаємин різних спільнот людей. Це свідчить про зростання залежності часової організації від просторово-часової побудови громади, суспільства, держави тощо [9, с. 25]. Отже, цілком закономірно є постановка проблеми щодо вивчення соціальної характеристики часу з позицій його впливу на існування, функціонування та зміну суспільних відносин.

Вважається, що засади вивчення соціального часу були започатковані Е. Дюркгеймом. В сучасній літературі питання соціального часу теж висвітлені досить широко [10; 11]. Під цим поняттям (у широкому сенсі) переважно розуміється форма буття суспільства у тісному зв'язку з перебігом, тривалістю та зміною історичних процесів з огляду на людську діяльність. В цьому контексті соціальний час у різні періоди характеризується нерівномірністю перебігу з урахуванням неоднакової тривалості суспільно-історичних процесів, зміни інтенсивності публічного життя та праці, ущільнення графіку подій тощо. В більш вузькому розумінні поняття соціального часу характеризує темпоральні особливості індивідуального буття людини. Останні значною мірою залежать від особистого сприйняття та усвідомлення часу, розподілу та орієнтування темпоральних цінностей, напрацювання стратегій. Це пов'язано з низкою індивідуально ідентифікуючих характеристик людини, таких як рівень її освіти та інтелектуальних здібностей, стереотипи поведінки, соціокультурні особливості, емоційні прояви. Отже, суб'єктивне сприйняття виявляється через такі чинники, як персональне відчуття часу, образ часу, переживання часу, цінність часу, котрі формуються з огляду на внутрішній досвід особистості, ступінь її емоційності та оцінку їхньої значимості [12, с. 151].

На думку сучасних дослідників, соціальний час – це насамперед суспільний інститут, спосіб виміру та організації реального буття, його розвитку, зміни. Його характеристики мають різноманітну суб'єкту сутність, позаяк вони стосуються і окремої людини, і суспільних груп, і соціуму загалом. Він має практично всі основні темпоральні ознаки фізичного часу як прояву існування матерії, зокрема неоднорідність, послідовність, об'єктивно-суб'єктивну природу, протяжність, тривалість, незворотність, безперервність минулого, нинішнього й майбутнього, відносність, нерівномірність темпів та ритму [12, с. 149–150]. Соціальний аспект часу полягає у забезпеченні доцільного його розподілу задля досягнення ефективного балансу між виробничим періодами, навчанням, вільним часом для особистого інтелектуального розвитку, соціально-політичної діяльності тощо. Це має бути спрямовано на досягнення належного рівня розвитку соціуму, відповідати його потребам. За концепцією площинного часу, основними засобами реалізації цього завдання є економія часу та планування його розподілу по різних сферах діяльності. З іншого боку, конкретна людина теж має здійснити таку орієнтацію свого часу, щоб можна було найліпше задовольнити її економічні та соціальні потреби й відповідати вимогами, які до її діяльності висуваються оточуючими.

Як бачимо, соціалізація часу в контексті історичного поступу суспільства спрямована на досягнення певного ефекту від організації

використання часу. При цьому відбувається певна зміна його значення та соціальних функцій, темпоральний вплив спрямовується на координацію, впорядкування, орієнтування відповідних процесів, акценти робляться на взаємопов'язаності та взаємній обґрунтованості необхідного та вільного часу з огляду на їх економічну обумовленість. Так, на думку Г.Є. Зборовського, соціальний час є формою суспільного буття, у якій здійснюється розкладання людської діяльності з точки зору її тривалості в межах окремих суспільно-економічних формацій та в процесі всього історичного розвитку [13, с. 14]. Дійсно, часовий перебіг у своєму соціально-історичному значенні становить просторово-часову організацію суспільства під впливом триваючих економіко-соціальних процесів та залежить від їх послідовності, тривалості, повторюваності, ритму тощо.

Все ж таки соціальний час має орієнтуватися на зміст і характер індивідуальних показників простору й часу конкретних людей – членів суспільства, які формуються під впливом психофізичних та біологічних особистісних чинників. Як слушно відзначав П.О. Сорокін, соціальний час може (й повинен) визначатися у власній системі координат, таких як зміна чи рух соціальних феноменів крізь інші феномени, взяті за точку відліку [14, с. 58]. Кожна людина має свої, тільки їй притаманні індивідуальні простір і час, які сприймаються її свідомістю та спрямовують подальшу психічну діяльність. При цьому в межах оцінки соціального часу з точки зору його впливу на індивідуальне буття конкретної людини для різних категорій населення спостерігаються серйозні відмінності у впорядкуванні та організації особистого часу. Наприклад, маємо відзначити відносність його перебігу в різні етапи життя, а саме в дитинстві, юності, зрілості чи старості. У кожного з цих періодів є свої ціннісні орієнтири. Скажімо, людина похилого віку намагається зробити час більш об'ємним, використовувати його раціональніше, тоді як «марнування» часу притаманне переважно молоді. Також треба враховувати, що стрімкий розвиток людства останнім часом сприяв істотному ускладненню взаємовідносин у межах структури соціальної просторово-часової організації. Зокрема, маємо зважати не лише на об'єктивні економічні та політико-правові чинники, що формують цю структуру, але й на зворотний суб'єктивний вплив самої людини. Скажімо, окремі дії чи створені нами об'єкти теж безпосередньо чи опосередковано впливають на структуру соціуму, його організацію.

Особистісно-часова проблематика в контексті її прив'язки до соціальних процесів нині набула значної актуальності. Прийнято вважати, що особистісний час включає різні за сутністю психічні елементи, котрі залежно від конкретних обставин та внутрішніх чинників суб'єкта

відбуваються на свідомому, підсвідомому чи надсвідомому рівні. Зокрема, елементами такого синтезу можна назвати час сприйняття оточуючого, час споглядань та вражень, час діяльності, час роздумів і час творення [1, с. 4–7]. Людина сама розподіляє та планує свій особистий час, однак на неї, безумовно, впливають динаміка й ритм суспільних процесів. Концепція соціального часу спрямована на раціональну організацію співвідношення між суспільним та особистим часом, усунення протиріч між ними, виявлення пріоритетних сфер застосування суспільно необхідного часу. В.І. Вернадський зазначав, що соціальність часу має особливо проявлятися в періоди історії, пов'язані з певними переломними моментами, такими як інтенсифікація економічних, культурних, політичних процесів [15, с. 297–299]. Саме в такі моменти історії відбувається найбільше ущільнення часу, отже, у суспільстві виникає усвідомлення необхідності організації життя з урахуванням адекватної темпоральної його регламентації. Сьогодні в умовах ринкової економіки можемо спостерігати істотне підвищення соціальної активізації усіх галузей життя. Суспільні процеси зараз набули більшої динаміки, ритм їхнього протікання значно посилюється. З іншого боку, суттєво зросла соціальна цінність часу. З огляду на це виникла необхідність створення бюджетів часу, котрі б адекватно враховували характер та інтенсивність життєдіяльності, забезпечували раціональне використання робочого чи вільного часу.

Такі дослідження, власне, зводяться до аналізу фактичного використання часу окремими організаціями та фізичними особами в різних регіонах у межах певного профіля їхньої діяльності. В результаті вивчення та оброблення отриманих даних встановлюються причини втрати часу, напрацьовуються найбільш раціональні, доцільні та економічно вигідні темпоральні характеристики тих чи інших суспільних відносин, зокрема у галузі товарного виробництва та обігу, навчання, побуту, освіти, культури, збереження здоров'я, громадської діяльності. Загальним соціально-економічним наслідком може стати перерозподіл структурного часу на користь новітніх енергоекономічних галузей господарства, інвестиційно привабливих технологій, підготовки спеціалістів в межах освітньої діяльності, виховання молоді тощо. Щодо регламентації соціального часу конкретного індивідуума, то тут можемо говорити про найбільш ефективне використання (ущільнення) часу за рахунок вжиття організаційних заходів, підвищення освіти, організації дозвілля. Отже, оптимальність соціального часу для тієї чи іншої спільноти спрямована на формування нової спрямованості мислення, діяльності на впорядкування змін соціального буття з урахуванням ролі особи у суспільстві. Отже, слід погодитися з висловленою в літературі думкою про те, що поняття соціального часу

не охоплюється тільки змістом суспільної діяльності людини. Воно включає також увесь обсяг технічних та організаційних заходів, усього зробленого особою для економії свого часу чи розширення творчих можливостей [16, с. 18].

З викладеного вище можемо дійти певних висновків. Фізична особа, виконуючи як член громади, певні функції, провадить свою діяльність у часі, суспільні взаємини різних інституцій також мають часові характеристики. Як учасники різних відносин у соціумі та між собою, люди не тільки неоднаково пізнають час, але й користуються ним. Таким чином, можемо говорити про необхідність та важливість впливу людини на процес пізнання

природи через зв'язок із нею. При цьому соціальний час має орієнтуватися на зміст та характер індивідуальних показників простору й часу конкретних людей – членів суспільства. Слід враховувати особистісні перцепції, пов'язані з персональними характеристиками кожної особи, такими як реальні психофізичні та біологічні фактори, притаманні окремій людині. Концепція соціального часу цінна насамперед тим, що вона покликана забезпечити найбільш доцільну та раціональну організацію співвідношення між суспільним та особистим часом, усунення протиріч між ними, виявлення пріоритетних сфер застосування суспільно необхідного часу.

Список використаних джерел:

1. Ковалев В.И. Личностное время как предмет психологического исследования. *Психология личности и время* : тезисы докладов и сообщений Всесоюзной научно-теоретической конференции. Черновцы, 1991. Т. 1. С. 4–8.
2. Цуканов Б.И. Анализ ошибки восприятия длительности. *Вопросы психологии*. 1985. № 3. С. 149–154.
3. Вернадский В. Проблема времени в современной науке. *Известия АН СССР*. 1932. № 4. 7-я серия. ОМОН. С. 511–541.
4. Москвин В., Попович В. Философско-психологические аспекты исследования категории времени. *Credo*. 1998. № 6 (12). С. 3–5.
5. Джемс У. Психология / ред. Л.А. Петровская. Москва : Педагогика, 1991. 368 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Москва : Питер, 2002. 720 с.
7. Аскольдов С.А. Время и его преодоление. *Мысль*. 1922. № 3. С. 80–97.
8. Головаха Е.И., Кроник А.А. Понятие психологического времени. *Категории материалистической диалектики в психологии* / под ред. Л.И. Анциферовой. Москва : Наука, 1988. С. 199–213.
9. Абасов А.С. Пространство. Время. Познание. Баку : Элм, 1986. 122 с.
10. Артемов В.А. Социальное время: проблемы изучения и использования. Новосибирск : Наука, 1987. 238 с.
11. Лой А.Н., Шинкарук Е.В. Время как категория социально-исторического бытия. *Вопросы фил.* 1979. № 12. С. 73–86.
12. Горбунов В.Е. Социологические аспекты социального времени в современном российском обществе : дисс. ... канд. социол. наук : спец. 22.00.01. Саратов, 2001. 160 с.
13. Зборовский Г.Е. Пространство и время как формы социального бытия. Свердловск : Юридический институт, 1974. 222 с.
14. Sorokin P., Merton R. Social Time: A Methodological and Functional Analysis. *The Sociology of Time* / ed. by J. Hassard. New York : St. Martin's Press, 1990. P. 56–66.
15. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. Москва : Наука, 1988. 520 с.
16. Артемов В.А. Социальное время: предвидение, исследовательски-прикладная и планово-управленческая практика. *Телескоп: журнал социологических и маркетинговых исследований*. 2008. № 5. С. 15–20.